

ALI ERGASHEV,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi
tayananch doktoranti*

ALISHER NAVOIY ASARLARI TADQIQIDAGI INDIVIDUAL YONDASHUVLARDAN BIRI HAQIDA

Annotatsiya: Maqolada S.Hasanovning o'zbek adabiyoti tarixi va adabiy manbashunosligi rivojiga qo'shgan hissasi, "Sab'ayi sayyor" dostoni tadqiqiga bag'ishlangan izlanishlari xususida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Nizomiy, Dehlaviy, Alisher Navoiy, manbashunoslik, matnshunoslik, navoiyshunoslik, "Sab'ayi sayyor".

Annotation: This article comments on Saidbek Hasanov's contribution to the development of the history of Uzbek literature and literary source studies, his research devoted to the study of the "Sabayi Sayyor".

Key words: Nizami, Dehlavi, Alisher Navoi, source studies, textual studies, Navoi studies, "Sabayi Sayyor".

Sharq xalqlari madaniyati, dini, tarixi, urf-odat, an'analarida mushtaraklig-u farqli jihatlari borki, buni tadqiq va tahlil qilish muhim masaladir. Ayniqsa, mumtoz adabiyot tadqiqotchisi zimmasida turgan muqaddas vazifalardan biri mutafakkirlarimiz qoldirgan merosni turli jihatdan o'rganish orqali zamondosh hamda kelajak avlod shaxsiyatida ezgu o'y-qarash va amallarni shakllantirishdir. Boy, teran mazmunli asarlari bilan butun insoniyatni zalolatdan qaytarish, to'g'ri, xayrli yo'lga boshlash Alisher Navoiyning oliy maqsadi, buyuk maslagiga aylangan edi. Shu sababdan ham hazrat Navoiy ijodini tadqiq qilish u tirikligidayoq boshlangan.

O'tgan davr mobaynida o'zbek navoiyshunosligi turli yutuqlarni qo'lga kiritdi. Navoiy asarlari matnshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilinib, ularning ilmiy matnlari bilan birga, manbashunoslik jihatdan atroflicha o'rganilib, bu borada keng tahliliy tadqiqotlar amalga oshirilib kelinmoqda. Shu jihatdan qaraganda, S.Hasanovning mumtoz adabiyotimizda amalga oshirgan tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Xususan, olimning "Navoiyning yetti tuhfası"¹ kitobining qimmatini ta'kidlash lozim. Olim mazkur kitobda Alisher Navoiyning "Sab'ayi Sayyor" dostoni bilan bir qatorda Nizomiy Ganjaviyning "Haft paykar", Husrav Dehlaviyning "Hasht bihisht", Ashraf Marag'oiyning "Haft avrang" asarlarini o'zaro qiyosiy tadqiq qilgan. Mazkur dostonlarning tarixiy, badiiy taraqqiyoti, sujet va qahramonlar silsilasidagi o'xshashlik hamda faqrliliklar, daho shoirlar qarashlaridagi umumiy va o'ziga xos jihati tadqiq qilingan. Shuningdek, turk, hind, eron xalqlarining qadimiy qo'lyozma obidalari ham o'rganilib, ularning dunyo madaniyatiga qo'shgan ulkan hissasi, undagi o'xshashlik va farqli tomonlar xususida ilmiy va tarixiy manbalarga tayanib munosabat bildirilgan.

Alisher Navoiy ijodi turli badiiy timsollar va rang-barang she'riy san'atlarga boy. Ularning asar mazmun-mohiyatini ochish, kitobxon diqqatini asosiy maqsad-muddaoga qaratishdagi o'rni

¹Хасанов С. Навоийнинг етти тухфаси – Тошкент,: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.

va ahamiyati katta. Xususan, shoir “Sab’ayi Sayyor” dostonida bunday badiiy vositalardan keng foydalanish bilan bir qatorda ularning rivoji va takomiliga ham ulkan hissa qo’shgan. Buni Navoiy salafarlari – Nizomiy hamda Xusrav Dehlaviy ijodida ham kuzatish mumkin. “Har bir ijodkor, – deydi Saidbek Hasanov, – she’riy san’atlarni qo’llashda o’zlarining mahoratlari va estetik prinsiplariga asoslanganlar. Shuning uchun badiiy vositalardan istifoda etishda shoirlarning umumiy o’xshash tomonlari bilan bir qatorda farqli jihatlari ham yo’q emas”. Olim Alisher Navoiy, Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviyning dostonlarini tadqiq qilib, undagi badiiy san’atlar qo’llanilishiga ham alohida ahamiyat qaratgan. Xususan, olim Nizomiy Ganjaviyning “Haft paykar” dostoni boshlanishidagi:

*Ey jahon dida bud xesh az tu,
Hech nabudi nabuda pesh az tu.
Dar bidoyat bidoyat hama chiz,
Dar nihoyat nihoyat hama chiz.*

(Tarj: Jahon o’zining borlig’ini sendan oldi, Sengacha hech qanday borliq yo’q edi. Eng avval Sen hamma boshlanishlarga bosh bo’lding, Oxiratda ham hamma narsalarning oxirati bo’lasan.) misralarda “bud”, “budani”, “nabudi” so’zlari yordamida fonetik jarangdorlik ta’minlangani, “b” tovushi she’rdagi ohangni kuchaytirib, alliteratsiyaning yuzaga kelishida xizmat qilganini ta’kidlaydi. Ma’lumki, alliteratsiya – she’rda bir xil undosh tovushlarning takrorlanishiga asoslangan bo’lib, she’rdagi musiqiylik va xushohanglilikni kuchaytirib, estetik ta’sir orttirishiga xizmat qiladigan badiiy vosita sanaladi². Xusrav Dehlaviy dostonining kirish qismidagi

*Budaniro hamisha bud az tu,
Budu nobudro vujud az tu.
Ofarinash raqam kashidan tust,
Har che juz tust ofarida tust.*

(Tarj: Borliq hamisha sen tufayli bordir, Bor-u yo’qning vujudi ham sen tufaylidir. Yaratuvchilik sening belgingdir, Sendan boshqa har narsa sening yaratuvchiligingdandir) misralarda “budani”, “bud”, “budu”, “nobud” so’zlarini qo’llab alliteratsiyaning go’zal namunasini qo’llagan.

Alisher Navoiy ulug’ so’z san’atkori, uning ijodida bir qancha badiiy san’atlarning yuksak namunalarini ko’rish mumkin. Yuksak g’oya va mazmuni chuqur mulohazalarini badiiy shaklda mohirona qo’llar ekan, nafaqat misralardagi so’zlar ohangdorligi va jilosiga, balki vazn, qofiya, radif mukammalligiga ham erishgan. Fikrlarini ifodalashda so’z lazzatini tuyib, misralarida badiiy san’atlar qatorini tizgan. Alisher Navoiy salafaridan farqli o’laroq, turkiy tilda ijod qilib, o’zigacha bo’lgan fors va o’zbek adabiyoti yutuqlaridan ilhomlangan. Ayrim o’rinlarda undagi an’analardan foydalansa, aksariyat holda ularni ijodiy boyitgan.

Shoir “Sab’ayi sayyor” dostonining kirish qismida falsafiy fikrlarga yo’g’rilgan quyidagi misralarda “ko’ngul”, “til” so’zlarida “l” tovushining takrori natijasida misralar ohangdorligiga erishgan:

*Ey siposing demakda el tili lol,
Elga til sendin o’ldi tilga maqol.*

² Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013. – В. 26.

*Sendin insong'a tor-u pud-u jasad,
Jasad ichra ko'ngul ko'ngulga xirad.*

Alisher Navoiyning “Sab’ayi sayyor” dostonini tadqiq qilgan S.Hasanov mazkur misralarda shoir iltizom, tasbe’ hamda “radd ul-ajz min as-sadr” san’atlaridan mohirona foydalangani, misralardagi “tili”, “til”, “tilga” soʻzlarining oʻzaro bogʻlangani fikrni kuchaytirishga xizmat qilganini ta’kidlaydi.

Tasbe’ mumtoz adabiyotdagi she’riy san’atlardan biri boʻlib, “barmoq bilan koʻrsatish” ma’nosini anglatadi. Unga koʻra baytning birinchi misrasi qaysi soʻz bilan tugasa, keyingi misrani shu soʻz bilan boshlash, takror turlaridan biri. Birinchi misra oxirida va ikkinchi misra boshida takrorlanayotgan soʻz shoir fikrini ta’kidlash, ma’noni kuchaytirish vazifasini oʻtaydi. Xususan, “Badoye-ul-vasat”ning 485-gʻazalidan oʻrin olgan ushbu baytda tasbe’ san’atining goʻzal namunasini uchratish mumkin:

*Yo 'q damekim, ul quyosh yodida faryod aylamon,
Aylamon faryodkim, gardunni barbod aylamon³.
Sab'ayi sayyor"ning hamd qismida kelgan:
Sendin insong'a tor-u pud-u jasad,
Jasad ichra ko'ngul ko'ngulga xirad⁴.*

ushbu baytda ham birinchi misradagi oxirgi soʻz – “jasad”ni ikkinchi misra boshida ham takrorlagan.

Shoir “Sab’ayi sayyor” dostonida yuqorida nomi zikr qilingan badiiy san’atlardan tashqari shakliy san’atlar: ishtiyoq, tardi aks, tarse’, tajnis, hojib hamda ma’naviy – tanosub, iyhom, laffu nashr, irsoli masal, tashbeh, tashxis, husni ta’lil, tazod, istiora kabi san’atlardan unumli foydalanган. Jumladan, Alisher Navoiy mazkur dostonida murojaat qilgan she’riy san’atlar biri bu tardu aksdir. Ma’lumki, bu san’atga koʻra, bayt tarkibidagi ikki soʻz yoki birikmani avval ma’lum bir tartibda keltirib, soʻng ikkinchi marotaba ishlatilganda ularning oʻrnini almashtirib, teskari qilindi. “Badoye ul-vasat”ning 83-gʻazalida kelgan quyidagi baytda kuzatamiz:

*Zulfi savdosi, bu savdoyi boshinda ko'pturur,
Bo'lsa savdo ahli, tong yo'q, ahli savdo birla do'st⁵.*

“Sab’ayi sayyor” dostonida shoir voqealar hamda qahramonlar ruhiyati va xarakteridagi qarama-qarshilikni ifodalash, kitobxonga tasvirlanayotgan voqealarni teranroq, chuqurroq tasavvur qildirish maqsadida mazkur vositadan tez-tez foydalangan:

*Joni tandin to'yub, tani jondin,
Ko'ngli ranjur mundin-u ondin⁶.*

Alisher Navoiy “Sab’ayi sayyor” dostonida Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviyning tajribalaridan oʻz ijodida unumli foydalanish bilan birga, turli she’riy vositalarni qoʻllash orqali ularni shakl va mazmunan boyitgan hamda oʻzining shaxsiy uslubini namoyon qilgan. S.Hasanovning

³ Алишер Навоий. МАТ, 20 т-лик, 5-т. Хазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. – Т.: Фан, 1990. – Б. 355.

⁴ Алишер Навоий. МАТ, 20 т-лик, 10-т. Сабаи сайёр. – Т.: Фан, 1992. – Б. 355.

⁵ O'sha asar. – B. 65.

⁶ Алишер Навоий. МАТ, 20 т-лик, 10-т. Сабаи сайёр. – Т.: Фан, 1992. – Б. 119.

fikricha, har uchala asarga xos umumiylik ularning har biri an'anaviy bo'lgan she'riy san'atlar qo'llansa-da, bu she'riy vositalar har bir ijodkorning asarida o'ziga xos uslub, shakl va mazmunni ifodalashga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Nizomiy, Dehlaviy va Alisher Navoiy o'z ijod namunalarida turli poetik vositalardan foydalanishgan. Biroq har bir ijodkorning o'ziga xos ifoda uslubi bo'lib, badiiy vositalardan shoirlik mohorati va imkoniyati doirasida foydalanishgan. Har uchala shoir asarlariga badiiyatini puxta o'rganish, undagi poetik unsurlarni chuqur tadqiq qilish muhim masaladir. Xususan, S.Hasanovning bu boradagi izlanishlari va ilmiy merosi alohida qimmatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. МАТ, 20 т-лик, 5-т. Хазойин-ул-маоний. Бадоеъ-ул-васат. – Т.: Фан, 1990.
2. Алишер Навоий. МАТ, 20 т-лик, 10-т. Сабъаи сайёр. – Т.: Фан, 1992.
3. Қуроноф Д, Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Т.: Академ-
nashr, 2013.
4. Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси – Т.: Гофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа
бирлашмаси, 1991.

